॥ ओ३म् ॥

ISSN 0976-8017

गुरुकुल-पत्रिका

(प्राच्यविद्याओं की त्रैमासिक मूल्यांकित शोधपत्रिका)

Vol : 68/1-2 संयुक्तांक

जुलाई 16 – सितम्बर 2016
अक्टूबर 16 – दिसम्बर 2016

सम्पादक

डॉ० सोहनपाल सिंह आर्य

प्रोफेसर एवं अध्यक्ष

दर्शनशास्त्र विभाग

गुरुकुल काँगड़ी विश्वविद्यालय
हरिद्वार-249404

गुरुकुल पत्रिका ६८/१-२(संयुक्तांक), जु० से सित० & अक्टू० से दिस० २०१६, ISSN- ०९७६-८०१७(पृष्ठ १४६-१५३)

कैवल्यदीपिकोक्तः अन्तःकरणवृत्तिविमर्शः

डॉ० जानकीशरणः आचार्यः[१]

नाविदितं सर्वेषां धीधनानां विदुषां यत्संस्कृतसाहित्ये दर्शनानि खल्वतीव महनीयं पदमलङ्कुर्वन्ति। सर्वा अपि दर्शनसरण्यः तत्त्वसमीक्षार्थमेव खलु प्रवर्तन्ते। तथापि तासां सर्वासां चिन्तनविधिर्भिन्नः। किञ्च तत्त्वाधिगमोऽपि भिन्न एव प्रतीयते तथापि तत्तद्दर्शनग्रन्थपरिशीलनकाले जायते काचिद्भिलक्षणैव श्रद्धा। एवञ्च तथ्यातथ्यविवेचनपुरस्सरं परमपुरुषार्थं साधयन्ति दर्शनानि। तत्रापि भारतीयदर्शनसमवाये मुकुटमणिपदवीमुपगच्छति भगवच्छङ्कराचार्यैः संवर्धितो ब्रह्माद्वैतसिद्धान्तः। **"ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः[२]"** इत्यभिदधानो भगवत्पादाः ब्रह्माद्वैततत्त्वं सम्यक्तया प्रतिपादयन्ति। राद्धान्तोऽयं श्रुतिवाक्यप्रमाणकः। यथा रज्जुतत्त्वाज्ञाने सति रज्जुः सर्परूपेण विवर्तते यथा वा शुक्तितत्त्वाज्ञाने सति शुक्तिः रजतरूपेण विवर्तते तथैव अज्ञानादेव ब्रह्म प्रपञ्चरूपेण विवर्तते। अद्वितीयब्रह्मज्ञानादेव स्वस्वरूपभूतमोक्षप्राप्तिर्भवति। ब्रह्मणः अपरोक्षसाक्षात्कारादेव मोक्ष इति अद्वैतिनः। तस्मिन् ब्रह्मसाक्षात्कारे श्रवणमनननिदिध्यासनानि अन्तरङ्गसाधनानि। **"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः[३]"** इति बृहदारण्यकश्रुतौ ब्रह्मसाक्षात्कारमनूद्य तत्साधनत्वेन श्रवणमनननिदिध्यासनानां विधानात्। अमीषां साधनानां दीर्घकालपर्यन्तमनुष्ठानेन परमतत्त्वसाक्षात्काररूपा अखण्डाकारवृत्तिः ब्रह्मप्राप्तिसाधनभूता उत्पद्यत इति शास्त्रविदो निश्चप्रचमूदुः।

एतादृशस्य श्रुतिसिद्धस्य प्राचीनतमस्य अज्ञविज्ञोपकारकस्य सकलदर्शनशिरोऽलङ्कारभूतस्याद्वैतवेदान्तदर्शनस्य प्रतिपादनं वेदोपनिषदादिषु चोपलभ्यते। **"को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षाद् महाभारतकृद्भवेत्[४]"** इति स्मृतिसिद्धो भगवदवतारो बादरायणो लोकानुजिघृक्षया परविद्याप्राप्तिभूतब्रह्ममीमांसाशास्त्रं सन्दिग्धसकलवेदान्तनिर्णयार्थं प्रणिनाय। अस्य खल्वद्वैतवेदान्तस्य प्रतिष्ठाहेतुभूतस्य ब्रह्मसूत्रस्य श्रीमच्छङ्कराचार्यैः विस्तृतं प्रसन्नगम्भीरं शारीरकभाष्यं निरमायि। अद्वैतसिद्धान्ते नैकैराचार्यैः परमतत्त्वबोधनाय नैके पाण्डित्यपूर्णग्रन्थाः प्रणीताः। तेषूपनिषद्-गीता-सूत्र-भाष्य-वादप्रधान-अनुभवप्रधान-काव्यात्मकशैलीप्रधानाः ग्रन्थास्सन्ति।

श्रुतिस्मृतिन्यायेति प्रस्थानत्रयान्तर्गतास्सर्वेऽपि ग्रन्था व्याख्योपव्याख्यया व्याख्याताः। अद्वैतवेदान्तसाहित्ये प्रस्थानत्रयान्तर्गता अद्वैतवेदान्तसिद्धान्तप्रतिपादकाः प्रायः पञ्चशताधिका सव्याख्या निर्व्याख्याश्च विभिन्नैराचार्यकृता ग्रन्था उपलभ्यन्ते। एते च प्रकरणग्रन्थाः सिद्धान्तमात्रप्रदर्शनपराः,

---

१ Dean (Faculty of Darshana) & Assistant Professor,
Shree Somnath Sanskrit University, Veraval-३६२२६६५ Dist. Gir Somnath (Gujarat)
Email: janakisharan@gmail.com Mobile: ८७५८८१७५२५

२ वेदान्तडिण्डिमः ६७, ब्रह्मज्ञानावलीमाला, २० पृ० ३१

३ बृहदारण्यकोपनिषद्, २/४/५

४ विष्णुपुराणम्, ३/४/५

वादप्रधानखण्डनमण्डनपराः अनुभवात्मकभावाविष्करणपराः काव्यशैल्या सिद्धान्तप्रदर्शनपराश्चेति चतुर्धा विभक्तुं शक्यन्ते।

यद्यपि नैकासु लिपिषु विरचिता इमे ग्रन्थाः विद्वद्भिः संशोधनपुरःसरं प्रकाशिताः प्रकाशिता वर्तन्ते। ग्रन्थ-नागरी-तमिल-तेलुगु-कन्नड-शारदाप्रभृतिषु नैकासु लिपिषु सन्ति बहवो हि ग्रन्था येऽमुद्रितास्सन्तो विभिन्नेषु प्राच्यविद्याग्रन्थालयेषूपलभ्यन्ते। अमीषु ग्रन्थेषु उपलभ्यन्ते नैके वेदान्तविषया ये मुमुक्षूणां नितरामुपयोगिनस्सन्ति। अतीव सरलया रीत्या विविधदृष्टान्तपुरस्सरम्, विभिन्नमतसिद्धान्तोपवर्णनपूर्वकमद्वैतमतस्य श्रेष्ठ्यमुपादेयत्वं च वर्णयन्त इमे न्यायप्रमाणोपबृंहिता प्रकरणग्रन्थाः शास्त्रप्रमेयं स्फुटं प्रबोधयन्ति। तेषां मध्ये अष्टादशशतकीय-कृष्णविरचिता "कैवल्यदीपिका" सिद्धान्तार्थजिज्ञासून् नितरामुपकरोति।

१.१ अन्तःकरणवृत्तिविचारः -

अस्यां कैवल्यदीपिकायां ज्ञाननिरूपणावसरे ज्ञानं ब्रह्मणः स्वरूपम् अत एव नित्यमित्युक्तम्। यत्तु ज्ञानमुत्पत्तिविनाशशालितया प्रतीयते, तदन्तःकरणवृत्त्यात्मकं ज्ञानमित्यपि विचारितम्[५]। वृत्तिज्ञानं स्वरूपज्ञानान्न भिन्नम्, आधारं विनाऽऽधेयायोगात्। तर्हि किमिदं वृत्तिज्ञानम्? कथञ्चोत्पद्यते इति विषयं कैवल्यदीपिकाकारा एवं विजुगुपुः -

> **आदर्शान्तरिव त्वदीयवचनं च्छायैव बुद्धौ चितेश्चिद्भ्राति तदध्वनैव विषयान् गृह्णात्यशेषात्मनः ।**
> **चैतन्यं न हि केवलञ्च हृदयं जानाति किञ्चिद्यतो वृत्तिज्ञानमिदं वदन्ति कवयश्चैतन्ययुक्तं मनः ॥[६]** इति।

श्रीमधुसूदनसरस्वतीपादास्तु सिद्धान्तबिन्दौ इत्थमन्तःकरणमवर्णयन् - **"तत्र देहेऽन्तःकरणभागोऽहङ्काराख्यः कर्तेत्युच्यते। देहविषयमध्यवर्ती दण्डायमानस्तद्भागः वृत्तिज्ञानाख्यः क्रियेत्युच्यते। विषयव्यापकस्तद्भागो विषयस्य ज्ञानकर्मत्वसम्पादकमभिव्यक्तियोगत्वम् इत्युच्यते। तस्य च त्रिभागस्यान्तःकरणस्यातिस्वच्छत्वाच्चैतन्यं तत्राभिव्यज्यते। तस्य चाभिव्यक्तस्य चैतन्यस्यैकत्वेऽपि अभिव्यञ्जकान्तःकरणभेदात् त्रिधा व्यपदेशो भवति। कर्तृभागावच्छिन्नश्चिदंशः प्रमाता। क्रियाभागावच्छिन्नश्चिदंशः प्रमाणम्। विषयगतोऽभिव्यक्तियोग्यत्वभागावच्छिन्नश्चिदंशः प्रमितिः[७]"** इति।

सर्वेन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां प्रधानमन्तःकरणं हि सत्त्वांशाधिकापञ्चीकृतभूतपरिणामत्वेन तैजसत्वात् झटित्येव तद्विषयेण सन्निकृष्टं सद् अहमिदमात्मकवृत्तिभेदेन विषयाकारेण परिणमते। अन्तःकरणस्य वृत्तिरूपेण परिणामस्य प्रक्रिया वेदान्तपरिभाषाकारेण धर्मराजाध्वरीन्द्रेणेत्थमवादि - **"यथा तडागोदकं छिद्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना केदारान् प्रविश्य तद्वदेव चतुष्कोणाद्याकारं भवति तथा तैजसमन्तःकरणमपि चक्षुरादिद्वारा निर्गत्य घटादिविषयदेशं गत्वा घटादिविषयाकारेण परिणमते स एव परिणामो वृत्तिरित्युच्यते[८]"** इति। विषयप्रत्यक्षकाले अन्तःकरणस्य विषयाकारसदृशाकारः स परिणाम एव वृत्तिरित्युच्यते। तथा च वृत्त्या

---

५ एकं ज्ञानं परमकथितं वृत्तितश्च स्वरूपाद् वृत्तिज्ञानस्वरूपाभिधर्वर्तितरवभात्येव बन्धादि तत्त्वत्।
नाज्ञानस्यैव शत्रुर्भवति परचितिर्दृष्टमेवैति सुप्तौ वृत्तौ लग्ना स्वरूपाभिधर्वितिरपि सा नाशयेत् स्वोदयोत्थम्॥ -
कैवल्यदीपिका, २/७९

६ कैवल्यदीपिका २/१२

७ सिद्धान्तबिन्दुः १, पृ० १०४

८ वेदान्तपरिभाषा पृ. ५१

विषयगताज्ञाननाशे सति विषयगतचैतन्यम् अनावृत्तं भवति तदा विषयः प्रत्यक्षज्ञाने भासते। उक्तञ्च कैवल्यदीपिकाग्रन्थकारेण -

तप्तस्ताम्रसोऽग्निना परिणमत्यश्वादिरूपं यथा चेतोवृत्तिरियं तथा घटपटाद्याकारिणी जायते । आभासोऽपि चितः प्रकाशयति तान् सर्वान्पटादीन्वपुर्द्रष्टुं वस्तु तमोगतं च नयनं दीपं जनो वाञ्छति ॥[९] इति।

एवं स्पर्शनादिप्रत्यक्षेऽपि सर्वत्र त्वगादीन्द्रियाधिष्ठानरूपद्वारमवलम्ब्य अन्तःकरणस्य बहिर्निर्गमनं विषयाकारेण परिणमनञ्च बोध्यम्। सर्वत्र च अन्तःकरणसंयुक्तेन्द्रियविषयसन्निकर्षस्य अन्तःकरणपरिणामहेतुमत्त्वं बोद्धव्यम्, न केवलमन्तःकरणेन्द्रियसन्निकर्षस्य विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्य वा।

अत्रेयं शङ्का स्यात् - केषाञ्चिद् द्रव्याणाम् आकारवत्त्वात् तत्सम्बद्धान्तःकरणस्य तदाकारसदृशकारता युक्ता, गुणादीनां पदार्थानान्तु आकाराभावात् कथमन्तःकरणस्य तत्तदाकारसदृशतेति। अत्रोच्यते - गुणादीनां द्रव्याभेदाद् द्रव्याकारस्यैव गुणाद्याकारत्वात् न काचन अनुपपत्तिः। अत्र वृत्तिसम्बधात् प्राक् घटादेः अज्ञातत्वाद् घटादिः अज्ञानावृत्त इत्युच्यते। अयं घट इति घटाकाराकारिताऽन्तःकरणवृत्तिस्तु घटादिविषयकमज्ञानावरणं निवर्तयति। तदनु स्वच्छायां वृत्तौ घटावच्छिन्नस्य चैतन्यस्य प्रतिबिम्बनं सङ्घटते। एतस्यैव प्रतिबिम्बस्य चित्प्रतिबिम्बः, चिदाभासः, आभासचैतन्यमिति नामभिः व्यपदेशः। तेन चित्प्रतिबिम्बेन घटादिजडविषयस्य स्फुरणं भवति। न हि कस्मिँश्चिद् अन्धकारमये गेहे कस्यचिदावृत्तस्य वस्तुनः केवलमावरणापसारणेव प्रत्यक्षं भवति, किन्तु आलोकेन अवभासोऽपि सम्पाद्यो भवति। एवमेव न हि केवलया वृत्त्या आवरणभङ्ग एव घटादिप्रत्यक्षे अपेक्षितः, किन्तु चिदाभासेन प्रकाशनमपि आवश्यकम्। अमुमर्थं पञ्चदशीकारा एवं प्रकटीचक्रुः -

बुद्धितत्स्थचिदाभासौ द्वावपि व्याप्नुतो घटम्।
तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासेन घटः स्फुरेत्॥[१०] इति।

बुद्धिः तत्र प्रतिबिम्बितश्चिदाभासश्च, एतौ द्वावपि घटं व्याप्नुतः। तयोर्बुद्धिचिदाभासयोर्मध्ये धिया बुद्धिवृत्त्या प्रमाणभूतया अज्ञानं नश्यति ज्ञानाज्ञानविरोधात्। स्फुरणविरोध्यज्ञाननाशे सति चिदाभासेन कम्बुग्रीवादिमान् घटः स्फुरेत्, जडत्वेन तस्य स्वतः स्फुरणायोगादिति भावः। यथा अन्धकारावृत्तघटादिदर्शने चक्षुर्दीपौ उभावपि अपेक्ष्येते तथा घटादिविषयप्रत्यक्षे वृत्तिश्च चिदाभासश्च इति उभयमपि अपेक्ष्यते। यथोक्तं विद्यारण्यमुनिना "**चक्षुर्दीपावपेक्ष्येते घटादेर्दर्शने यथा**[११]" इति। एतदेव प्रकृतग्रन्थकारेणापि व्याख्यायां विगुम्फितम् "**तमसाऽऽवेष्टितम् अपवरकादिस्थितं वस्तु द्रष्टुमुपलब्धुं चक्षुरिन्द्रियं दीपं च वाञ्छति काङ्क्षति**[१२]" इति।

१.२ अन्तःकरणवृत्तेः प्रयोजनम् -

प्रत्यक्षे अन्तःकरणवृत्तिः इन्द्रियद्वारा बहिर्निर्गत्य विषयदेशं गत्वा विषयाकारं च विपरिणम्य विषयमवभासयति इति वेदान्तसिद्धान्तः। तत्रैवं शङ्का - यथा ईश्वरो वृत्तिमनपेक्ष्य स्वरूपचैतन्येनैव

९ कैवल्यदीपिका २/१३
१० पञ्चदशी ७/९१
११ पञ्चदशी ७/९३
१२ कैवल्यदीपिका-प्रभाव्याख्या २/९३

विषयान् अवभासयति तद्वज्जीवोऽपि स्वरूपचैतन्येन विषयान् प्रकाशयति इत्यभ्युपगन्तव्यम्। तत्र इन्द्रियद्वारेण एव जीवस्य विषयावभाससम्भवाद् अन्तःकरणं वृत्तिः किमर्थं स्वीकरणीया इति।

श्रीमदप्पयदीक्षितैः सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहे अस्याः समाधानार्थं कानिचन मतानि सङ्गृहीतानि तान्यत्रोच्यन्ते- आवरणाभिभवार्थं वृत्तिः स्वीकरणीया इति प्रथमं मतम्। तथा हि घटावच्छिन्नचैतन्यस्य आवरकं किञ्चिदज्ञानम् अभ्युपगन्तव्यम्। तथा ह्यविद्योपहितस्य जीवत्वपक्षे घटाद्यधिष्ठानचैतन्यस्य जीवाभिन्नतया, तदुपाध्योः घटाविद्ययोश्च एकदेशस्थत्वाद् विषयेन्द्रियसन्निकर्षाभावदशायामपि भासकस्य अनावृत्तचैतन्यस्य घटादिना स्पर्शात् सम्बन्धसद्भावाद् जीवसाक्षिणः सर्वदा घटादिभानप्रसङ्गः स्यात्। आवरकाज्ञाने स्वीकृते तु न सर्वदा घटादेर्भानप्रसङ्गः, अनावृत्तचैतन्यस्यैव भानप्रयोजकत्वात्। न च तद्घटाद्यावरकमज्ञानं मूलाज्ञानमिति वाच्यम्। तथा सति मूलाज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानमात्रबाध्यत्वात् संसारदशायां च तदज्ञानानाशाद्घटादिज्ञानमेव न स्यात्। तस्माद् घटाद्यावरकमज्ञानं मूलाविद्यातादात्म्योपपन्नम् परतन्त्रमवस्थापदवाच्यमिति अङ्गीकरणीयम्। तस्य च आवरणस्य प्रकाशप्रतिबाधकस्य सनातनत्वे घटेन्द्रियसन्निकर्षदशायामपि घटादिज्ञानं न स्यात्। भवति हि घटादिभानम्, अतस्तस्य आवरणस्य भङ्गः स्वीकरणीयः। अत्र पुनः प्रश्नः। स आवरणभङ्गः केन क्रियते? साक्षिचैतन्यमात्रं तदावरणभङ्गजनकमिति न च वाच्यम्। साक्षिचैतन्यस्य आवरणभासकत्वान्न आवरणेन सह विरोधः। यः यत्साधकः स तन्निवर्तको भवितुं नार्हति। न च वृत्त्युपहितं चैतन्यं तन्नाशकं स्यात्, वृत्त्युपहितचैतन्यस्य परोक्षापरोक्ष्यसाधारणत्वात्। तथा च परोक्षस्थले अपि अविद्यावृत्त्युपहितचैतन्यस्य अन्तःकरणवृत्त्युपहितचैतन्यस्य वा सत्त्वाद् आवरणनिवृत्त्यापत्तेः जीवस्य सर्वदा विषयभानप्रसङ्गात्। तस्मात् परोक्षव्यावृत्तस्य अपरोक्षवृत्तिविशेषस्य आवरणभङ्गजनकत्वं स्वीकरणीयम्। यद्यत्र एवमुच्यते यद् वृत्तिविशेषस्य अज्ञाननाशकत्वं न युक्तम्, तस्य जडत्वात्, ज्ञानस्यैव अज्ञाननाशकत्वात् इति चेत्, तर्ह्युच्यते - अपरोक्षवृत्त्युपहितचैतन्यस्य आवरणभङ्गजनकत्वमिति वाच्यम्। यथा स्वतः तृणतूलादिभासकस्य सौरालोकस्य तृणतूलाद्यदाहकत्वेऽपि सूर्यकान्तावच्छेदेन स्वभास्यतृणतूलादिदाहकत्वं सम्पद्यते, तद्वत् स्वतः अविद्यातत्कार्यतद्भासकस्य चैतन्यस्य अविद्याद्यदाहकत्वेऽपि वृत्त्यवच्छेदेन तद्दाहकत्वं युक्तमित्याशयः। एवं च वृत्त्युपहितचैतन्यस्य आवरणाभिभवार्थत्वे वृत्तेरपि अवच्छेदकतया आवरणाभिभवार्था वृत्तिः स्वीक्रियते।[१३]

अविद्योपाधिकस्य अपरिच्छिन्नजीवस्य अन्तःकरणोपाधिकस्य परिच्छन्नजीवस्य च विषयेण सह सम्बन्धार्थं वृत्तिः स्वीकार्या इति द्वितीयं मतम्। यद्यपि अविद्याप्रतिबिम्बितजीवस्य व्यापकत्वात् स्वतः सर्वगतत्वं विद्यते तथापि घटादिप्रदेशे विद्यमानोऽपि घटाद्याकारापरोक्षवृत्तिविरहदशायां न घटादिकमवभासयति, घटादिना तस्य सम्बन्धाभावात्। घटाद्याकारवृत्तिदशायान्तु घटादिकमभासयति, तदा सम्बन्धसत्त्वात्। एवं जीवस्य सर्वगतत्वनिबन्धनो विषयेण सह जीवस्य यः सम्बन्धः स न घटादिविषयभानप्रयोजकः, अपि तु अपरोक्षवृत्त्यधीनः सम्बन्धः एव तत्र प्रयोजकः, तस्मात् सम्बन्धार्थं वृत्तिः स्वीकरणीया।

अत्रैवं प्रश्नः - अविद्योपाधिकस्य अपरिच्छिन्नजीवस्य स्वत एव समस्तवस्तुसम्बन्धस्य वृत्तिविरहदशायामपि विषयसम्बन्धाभावाभिधानं न युक्तम्। न हि तत्र विद्यमानस्य तत्र तत्सम्बन्धाभावः

१३ द्रष्टव्यम् - सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहः, पृ. १५४

कस्यचिद् दृष्टचरः। यदि तु **"असङ्गो हि न सज्जते"**[१४] इत्यादिश्रुत्या चैतन्यस्य प्रपञ्चसम्बन्धनिषेधावगमात् तत्सम्बन्धाभावः कल्प्यते, तर्हि वृत्त्यनन्तरमपि तत्सम्बन्धो न घटते, अङ्गत्वविरोधाद् इति चेत्। अत्र समाधीयते - न हि वृत्तिविरहदशायां जीवस्य घटादिना सह सम्बन्धसामान्यं निषिध्यते। तर्हि कोऽसौ सम्बन्धविशेषः? उच्यते - स च सम्बन्धविशेषो विषयस्य जीवचैतन्यस्य च व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावलक्षणो ज्ञातृज्ञेयत्वलक्षणः कादाचित्को विषयाकारवृत्तिनिबन्धनः कर्तुर्जीवस्य ज्ञातृत्वविषयस्य घटादेः ज्ञेयत्वे तदाकारवृत्तिविषयत्वमपेक्षितमिति वृत्तेः तथाविधसम्बन्धप्रयोजकत्वमिति भावः। तथा हि घटादिकं न जीवचैतन्याभिव्यञ्जनसमर्थम् अस्वच्छस्वभावद्रव्यत्वात्, घटाद्याकारवृत्तेः सम्बन्धदशायां तु घटादेः अप्रकाशरूपो जाड्यधर्मो वृत्त्या अभिभूतो भवति। तेन च वृत्तेः विषयस्य च व्याप्तिदशायाम् अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्य-विषयावच्छिन्नचैतन्ययोः अभेदाद् विषयस्य अप्रकाशस्वभावत्वापगमेन प्रकाशो भवति। अत एव वृत्त्या विषयेषु प्रकाशस्वभावत्वाधानाज्जडस्यापि विषयस्य चिद्व्यञ्जकत्वयोगत्वमायाति इति वृत्तेः विषयव्याप्त्यनन्तरं घटादिकं विषयचैतन्यमभिव्यनक्ति अर्थात् अनावरणं करोति। घटादेः चैतन्याभिव्यञ्जकत्वं च चैतन्यप्रतिबिम्बग्राहित्वम्। तच्च घटादेः स्वच्छान्तःकरणसंसर्गाद् भवति। एवञ्च चित्प्रतिबिम्बग्राहित्वरूपाभिव्यञ्जकत्वसिद्ध्यर्थमेव वृत्तेः अपरोक्षस्थले बहिर्निर्गमनाङ्गीकारः।

जीवस्य अन्तःकरणोपहितचैतन्यत्वपक्षेऽपि वृत्तिः अभेदलक्षणसम्बन्धार्था। तद्यथा अन्तःकरणोपहितचैतन्यस्य जीवत्वे अन्तःकरणस्य परिच्छिन्नत्वाज्जीवस्यापि परिच्छिन्नत्वं सिद्धम्। तस्य च जीवचैतन्यस्य परिच्छिन्नत्वान्न घटादिविषयेण सह संसर्गः। जीवचैतन्यस्य स्वरूपतः घटाद्यधिष्ठानब्रह्मचैतन्याभेदेऽपि उपाध्यवच्छेदेन भेदादन्तःकरणावच्छिन्नस्य तस्य अन्तःकरणदेशस्थत्वेन घटादिस्थत्वाभावान्न घटाद्युपादानत्वम्, घटाद्युपादानं तु ब्रह्म एव, तस्य मायोपहितचैतन्यस्य सकलघटाद्यन्वयित्वात्। एतद्घटाद्यधिष्ठानं ब्रह्मचैतन्यमेव घटाद्यवभासकम्, तेन तस्य सम्बन्धात्। जीवचैतन्यस्य तु न घटाद्यवभासकत्वम्, तस्य तत्र सम्बन्धाभावात्, प्रकाशकेन विषयाधिष्ठानब्रह्मचैतन्याभेदसिद्ध्यर्थं घटाद्याकारा वृत्तिः इष्यते। यद्यपि जीवचैतन्यविषयाधिष्ठानब्रह्मचैतन्ययोः उपाधिकृतो भेदः, तथापि वृत्तिकृतः तयोः अभेद इति भावः। एवञ्च प्रकाशकेन विषयाधिष्ठानब्रह्मचैतन्येन जीवचैतन्यस्य एकीभावाज्जीवस्य प्रकाशकत्वम्। स च एकीभावो वृत्त्यधीनः, अतो जीवचैतन्यविषयाधिष्ठानचैतन्ययो ऐक्यसिद्ध्यर्थं वृत्तिरभ्युपगन्तव्येति।

अद्वैतवेदान्ते प्रत्यक्षप्रक्रियायां वृत्तिव्याप्यत्वं फलव्याप्यत्वं चाङ्गीक्रियेते। तत्र वृत्तिव्याप्यत्वं नाम अन्तःकरणवृत्तौ घटादेर्विषयस्य व्याप्तिः। तथा हि अद्वैतवेदान्ते ज्ञानगतं विषयगतञ्चेति द्विविधं प्रत्यक्षम्। तत्र प्रमाणचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्यस्य चाभेदो ज्ञानगतप्रत्यक्षत्वस्य प्रयोजकम्। विषयावच्छिन्नचैतन्यस्य तथा प्रमातृचैतन्यस्याभेदो विषयगतप्रत्यक्षत्वस्य प्रयोजकमिति मन्यते। त्रिविधं हि चैतन्यम्। तत्र तैजसमन्तःकरणस्य परिणामो वृत्तिरित्युच्यते। अस्यां वृत्तौ घटादेर्विषयस्य व्याप्तिर्भवति। तदेव वृत्तिव्याप्यत्वम् उच्यते। एवञ्च घटादिप्रत्यक्षे घटाकाराकारितान्तःकरणवृत्तौ घटस्य वृत्तिव्याप्यत्वम्।

अत्रैव घटादिविषयावच्छिन्नचैतन्येन सह प्रमातृचैतन्यस्य अपृथग्भावे=विषयाकारवृत्त्युपहितप्रमातृचैतन्यसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वशून्यत्वे घटप्रत्यक्षता भवति तेन

१४ बृहदारण्यकोपनिषद्, ३/९/२६

उपाधिसहितयोर्द्वयोश्चैतन्ययोरपृथग्भावे घटप्रत्यक्षता फलव्याप्यत्वम् उच्यते। एतदुक्तं भवति - वृत्तिप्रतिबिम्बितचिज्जन्याति-शययोगित्वं वृत्त्या तत्प्रतिफलितचिता वा अभिव्यक्ताधिष्ठानचिद्विषयत्वं वा फलव्याप्यत्वम्। चिज्जन्यातिशयश्च नावरणभङ्गः, किन्तु भग्नावरणचित्सम्बन्धः। स च घटादौ अस्ति, नात्मनि। इदं च फलव्याप्यत्वं घटादिजडविषयसाक्षात्कारे भवति ब्रह्मसाक्षात्कारे तु न भवतीति उपरिष्टादुपपादिष्यते।

ब्रह्मविषयिणी वृत्तिः -

अध्यारोपापवादपुरःसरं तत्त्वं पदार्थौ शोधयित्वा **"तत्त्वमसि"**[१५] इति महावाक्येन अखण्डार्थे अवबोधिते सति साधनचतुष्टयसम्पन्नाधिकारिणो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावं परमानन्दानन्ताद्वयं ब्रह्मास्मीति अखण्डाकाराकारिता साक्षात्कारस्वरूपा अन्तःकरणवृत्तिरुदेति। ननु जडा चित्तवृत्तिः कथं नित्यशुद्धस्वप्रकाशकमात्मानं विषयीकरोति, कथं वा अज्ञानं निवर्तयतीति चेत्। उच्यते - सा वृत्तिः चित्प्रतिबिम्बिता प्रत्यक्चिति व्याप्ता वा सती प्रत्यगभिन्नमज्ञातं परं ब्रह्म विषयीकरोति। इयं चित्तवृत्तिः न शुद्धब्रह्मविषयिणी, किन्तु अज्ञानविशिष्टप्रत्यगभिन्नपरब्रह्मविषयिणी इत्यर्थः। चैतन्यावरकस्य अज्ञानस्य निवृत्तिः एव वृत्तेः प्रयोजनम्। एवमखिलकार्यकारणे अज्ञाने बाधिते सति पटकारणतन्तुदाहे पटदाहवत् तत्कार्यस्य अखिलस्य चराचरप्रपञ्चस्यापि बाधो भवति। न च अज्ञाननिवर्तकवृत्तिनिवृत्त्यर्थं वृत्त्यन्तरमपेक्षणीयमिति वाच्यम्। कतकरजोन्यायेन अज्ञाननिवर्तिका वृत्तिः स्वस्या अपि निवर्तिका भवति। ननु तथापि अखण्डाकारवृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्याभाससत्त्वात् कथमद्वैतसिद्धिरिति चेत्। उच्यते - तत्र प्रतिबिम्बितं चैतन्यमपि अखण्डचित्तवृत्तेः बाधितत्वात् स्वोपाधिविलये उपहितस्य स्वरूपमात्रावस्थानात् प्रत्यगभिन्नपरमात्ममात्रं भवति। तथा च यथा प्रदीपप्रभा सूर्यमवभासयितुमसमर्था सती सूर्यप्रकाशेनैवाभिभूता भवति, तथैव वृत्तिनिवृत्तौ सत्यां चित्प्रतिबिम्बितचैतन्यं बिम्बं स्वयं प्रकाशमानं प्रत्यगभिन्नं परं ब्रह्म अवभासयितुमसमर्थं सत् तेन अभिभूतं भवति, यथा दर्पणरूपोपाधिविगमे तत्प्रतिबिम्बितमुखाभासस्य बिम्बभूतमुखमात्रता । तथा च **"अहं ब्रह्मास्मि"**[१६] इति महावाक्यप्रतिपाद्यस्य प्रत्यग्ब्रह्मणोः ऐक्यस्य अपरोक्षतया अनुभवकाले ब्रह्मविषकस्य अज्ञानस्य नाशे नियमोऽयं घटादिज्ञानकाले घटादिविषयो धीवृत्त्या व्याप्यते, तदनन्तरं चिदाभासेन प्रकाशते। ब्रह्मणः अज्ञाननाशकाले तु यद्यपि स्वप्रकाशोऽपि साक्षी धीवृत्त्या व्याप्यते एव प्रत्यग्ब्रह्मणोः एकत्वस्यापि अज्ञानेन आवृतत्वात् तस्य अज्ञानस्य निवृत्तये वाक्यजन्यय **"अहं ब्रह्मास्मि"**[१७] इत्याकारया धीवृत्त्या व्याप्तिः अपेक्ष्यते, स्वस्यैव स्फुरणरूपत्वात् तत्स्फुरणाय तु चिदाभासो नापेक्षते। फलं वृत्तिप्रतिबिम्बितचिदाभासः, तद्व्याप्यत्वमेवास्य प्रत्यगात्मनो निराकृतं स्वस्यैव स्फुरणरूपत्वात्। तदभाषिषत पञ्चदशीकाराः -

स्वप्रकाशोऽपि साक्ष्येष धीवृत्त्या व्याप्यतेऽन्यवत् ।
फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निवारितम् ॥[१८] इति।
ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता ।

१५ छान्दोग्योपनिषद्, ६/८/७
१६ बृहदारण्यकोपनिषद्, १/४/१०
१७ बृहदारण्यकोपनिषद्, १/४/१०
१८ पञ्चदशी, ७/९०

स्वयंस्फुरणरूपत्वान्नाभास उपयुज्यते ॥[19] इति च॥

बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बितचिदाभासेन सर्ववस्तुप्रकाशो भवति। स्वयंप्रकाशमाने साक्षिणि विषये तु स्वस्यैव प्रकाशरूपत्वात् तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यवृत्त्यात्मकज्ञानेन ब्रह्मावरकस्य अज्ञानस्य निवर्हणमात्रमपेक्षितम्, किन्तु ब्रह्मण: स्वप्रकाशत्वात् तदवभासनार्थं चिदाभासो नापेक्ष्यत इति चिदाभासव्याप्यत्वं निराकृतम्। बुद्धिवृत्तिव्याप्यत्वं त्वावरणनिवर्तकतयोपयोगात्र निवार्यत इति भाव:।

यद्यपि घटाद्याकारवृत्तिवद् ब्रह्मगोचरवृत्तावपि चिदाभासोऽस्ति, तथापि नासौ ब्रह्मणो भेदेन भासते, किन्तु प्रचण्डातपमध्यवर्तिप्रदीपप्रभावद् एकीभूत एव भवति। अत: चिदाभासो न ब्रह्मणि स्फुरणलक्षणातिशयजनक:। यथोक्तं विद्यारण्यमुनिभि: -

स्थितोऽप्यसौ चिदाभासो ब्रह्मण्येकीभवेत्परम्।
न तु ब्रह्मण्यतिशयं फलं कुर्याद्घटादिवत्॥[20] इति।

असौ चिदाभासो बुद्धिव्याप्तौ बुद्धिविशेषणतया स्थितोऽपि ब्रह्मणि परमत्यन्तमेकीभवेत्। **"यथा नद्य: स्यन्दमाना: समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय**[21]**"** इति श्रुत्यनुसारं यथा सुविशाले सागरे पतितो वृष्टिबिन्दुर्न समुद्रजलमार्द्रं करोति किन्तु तेन सह एकीभवति, तद्वदत्रापि बोध्यम्। अत एव अज्ञातचैतन्यस्य वृत्तिव्याप्यत्वाङ्गीकारेण फलव्याप्यत्वे प्रतिपिद्धे सति **"मनसैवानुद्रष्टव्यम्**[22]**"**, **"यन्मनसा न मनुते**[23]**"** इत्यनयो: श्रुत्यो: विरोधाभाव:।

अमुमेवार्थं कैवल्यदीपिकाकारा एवं विशदीचक्रु: -

वृत्ते: फलस्य विकृतिं हृदयं वदन्ति
ब्रह्मातिथिर्हि मनस: फलवर्जितस्य।
युक्तं फलेन न हि पश्यति वस्तु चित्तं
ज्ञात्वार्थ ईदृश इति प्रतियाहि शान्तिम्॥[24] इति।

किञ्च एकमन्यदपि प्रयोजनं तत्रास्ति–प्रायेण सर्वेऽपि दार्शनिका: अहमुल्लेखभाक् आत्मानं स्वीकुर्वन्ति। य: अहमहमिति उल्लिख्यमान: पदार्थो भवति स: देहादिभ्यो व्यतिरिक्त इन्द्रियेभ्य: व्यतिरिक्त: इति तु तेऽपि वदन्ति परन्तु अहमिति उल्लेखभाक् स एवात्मा, तत्रैव पर्यवस्यन्ति अन्ये दार्शनिका:। परन्तु वेदान्ते एव अयं विशेषो वर्तते यत् अहमित्यत्र अपि विवेकं कृत्वा कश्चन अंश तत्र अध्यस्तो वर्तते। अत: तत्र अध्यस्तमंश दूरीकृत्य केवलम् आत्मस्वरूपं वयं स्वीकुर्याम: एतदर्थं प्रयत्न: कृतो वर्तते। यथा अहं देहेन्द्रियादिभ्यो व्यतिरिक्तोऽस्मि। एतद्वयमन्येषु देहादिपु व्यतिरेकं द्रष्टुं प्रभवाम:, एतद्देहस्याभावेऽपि देहान्तरेण स्वप्ने व्यवहराम: इति विज्ञानात्। एतद्देहो नास्ति, तथापि व्यवहारोऽस्ति तत्र। जाग्रदवस्थायामपि बाल्ये देह एकविधो वर्तते, स्थाविरे तु अन्यविधो वर्तते। तत्र बहुभेद: वर्तते

१९ पञ्चदशी, ७/९२
२० पञ्चदशी, ७/९४
२१ मुण्डकोपनिषद्, ३/२/८
२२ बृहदारण्यकोपनिषद्, ४/४/१९
२३ केनोपनिषद्, १/६
२४ कैवल्यदीपिका २/१५

तथापि अहन्तु सैव भवामीति प्रत्यभिज्ञा वर्तते। एवञ्च आत्मा देहादिव्यतिरिक्त इति अवगन्तुं शक्यते, इन्द्रियेभ्यो व्यतिरेक इति ज्ञातुं शक्यते। किन्तु य: मनस: सकाशात् आत्मन: व्यतिरेक: तत् अत्यन्तम् अस्फुटं वर्तते। यत: व्यवहारे मम मन: चिन्तयति इत्यादिरूपेणापि व्यवहारोस्ति। अहं चिन्तयामि इत्यपि तथापि ईषद्भेद: स्फुट: भवति। अत: सुषुप्त्यवस्थया आत्मन: विवेक: भवति।

आत्मा स्वयं भासते इति वेदान्तसिद्धान्त:। तर्हि अहमिति पदार्थो एव आत्मा स्यात् तदानीं अहमिति भाव: किमपि अन्यत् प्रमाणं अनपेक्ष्यैव भवति इति वक्तव्यम्। तथा सति सुषुप्ते: अहमिति भासेत। छान्दोग्योपनिषत् कथयति–**"नाह खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति**[25]**"** इति न जानाति। तत् कुतो न जानाति? तदा उच्यते–अहं नास्मि इति कारणात्। यत: अहं यत्र वर्तते तत्र च अहमिति जानीयादेव। अहमर्थ: विद्यमानस्सन् अज्ञातो न कदापि भवति। **"अहम्"** इत्यत्र जाग्रदवस्थायां स्वप्नासवस्थायां वा अहमस्मि वा न वा इति विषये नास्ति संशय:। परन्तु सुषुप्त्यवस्थायां सैव पदार्थो नास्ति। तत्र किं कारणमिति चेत् तत्र आत्मा तु अस्ति, यत: उत्थित: स्मरति। परन्तु अहमिति तु नोल्लिख्यते। अस्य इदमेव तात्पर्यं भवति यत् आत्मसकाशात् अहमर्थ ईषद् भिन्न:। भिन्न: इत्यनेन एवं न मन्तव्यं यत् तद्भिनापि आत्मा प्रकाशते, अत्यन्तभिन्न: इति न। विवेकमात्रं तत्र करणीयम्। अहमिति पदार्थं आत्मन: सकाशात् विविच्य कुत्रापि प्रकटयितुं न शक्यते। यथा शुक्ति: रूप्यमिति पृथक्कृत्य **"इयं शुक्ति:"**, इदं रजतमिति यथा पृथक् पृथक् प्रदर्शयितुं न शक्यते। तथैव अयमहं पदार्थ: **"अयमात्मा"** इति विविच्य प्रदर्शयितुं न शक्यते, परन्तु बुद्ध्या विवेक्तव्योऽयमंश:। केनापि अहमिति इति एकेन अंशेन मिलित: आत्मा अन्यत्र अनुभूत: अवस्थाद्वये, परन्तु सुषुप्त्यवस्थायाम् तु स: कश्चन अंश:, य आत्मनि तादात्म्येन भासमान आसीत्, स इदानीं नोपलभ्यते। एवञ्च बुद्ध्या विविच्यमाने अहमित्यत्र अंशद्वयं सिद्ध्यति। अत एव पञ्चपादिकारादय: अहमिति तावत् प्रथमोऽध्यास इति निरूपयन्ति। तत: परं अहमित्यध्यासानन्तरमन्ये अध्यासा: तत्र जायन्ते। एवञ्च अयमहं पदार्थ: चिदचिद्ग्रन्थिरूप:। अस्य तु भेदनं न प्रकारान्तरेण सुशकम्, किञ्च उपनिषज्जन्यतत्त्वज्ञानेनैव शक्यम् अत उपनिषदेव शरणीकरणीया। एवञ्च प्रकारान्तरेण यस्मात् अहं पदार्थो विद्यमानं चिदंशं पृथक्कृत्य ज्ञातुं न शक्यते, अत: एव उपनिषदां तत्र सार्थक्यं वर्तते। एतादृशमात्मस्वरूपं केनापि अन्येन प्रमाणेन न ज्ञायते, अत एव इदमौपनिषत्तत्त्वमित्युच्यते **"तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि**[26]**"** इति। अन्यथा देहेन्द्रियादिभ्यो व्यतिरिक्त आत्मा उपनिषदं अनाश्रित्यापि स्थापयितुं शक्यते। यथैतदन्यै: दार्शनिककारै: क्रियत एव। अत: कीदृशमेतत्तात्मतत्त्वं वर्तते, अस्य प्रकाशनम् उपनिषदेव सम्भवति इति कृत्वा औपनिषदिति शब्द: निरूपचरित:, आत्मनि प्रयुक्त इति अस्माभि: ज्ञायते। एवञ्च अहं पदार्थात् व्यतिरेक: य आत्मा, एतत् ज्ञानार्थमपि सुषुप्त्यवस्थाया: प्रयोजनं विद्यते। एवमवस्थात्रयस्य उपयोग: वर्तत इति शम् ।

२५ छान्दोग्योपनिषत्, ८/११/१
२६ बृहदारण्यकोपनिषत्, ३/९/२६